

**„ȘI NU NE DUCE PE NOI ÎN ISPITĂ”:
A ȘASEA CERERE DIN
RUGĂCIUNEA *TATĂL NOSTRU* ÎN LIMBA ROMÂNĂ***

IOSIF CAMARĂ
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
iosif_camara@yahoo.com

Abstract: In this article we study the sixth petition of the *Pater Noster* in the Greek text, in the patristic hermeneutics and in the Romanian translations from the 16th century until today. The sixth petition, in its present form (*nu ne duce pe noi în ispită* „ne nos inducas in tentationem”), is attested in the earliest versions of the *Pater Noster*, dating back to the 16th century. The changes made in the last centuries reflect not different hermeneutical perspectives, but the lexical dynamics of the Romanian language during its history.

Keywords: *Pater Noster*, *Lord's Prayer*, temptation, sixth petition.

Introducere

Ca rugăciune exemplară, instituită de însuși Iisus Hristos și consemnată de doi apostoli, unul adresându-se evreilor și celălalt „neamurilor”, rugăciunea *Tatăl nostru* este prezentă în orice act devoțional public sau privat. Locul important al rugăciunii în viața cea de toate zilele a transformat-o în etalon de memorare, născând expresia *a ști ca pe Tatăl nostru*. În mod firesc, un text cunoscut de toată lumea și rostit frecvent nu se schimbă foarte lesne și nici foarte des. Textul Rugăciunii domnești este încremenit în timp, iar limba română nu face excepție de la această regulă: ultima modificare semnificativă a rugăciunii s-a făcut în obștea Starețului Paisie Velicikovski acum două secole, constând în introducerea sintagmei *pâinea cea spre ființă* în locul mai vechii formule *de pururea*, care nu putea să mulțumească pe truditarii filocalici și filologi din școala de traducere nemțeană. Cu excepția acestei inovații, *nu există nimic în rugăciunea actuală care să nu fi existat în cele mai vechi versiuni românești ale rugăciunii*, transmise nouă din secolul al XVI-lea.

În articolul de față vom analiza variantele textuale înregistrate de a șasea cerere din rugăciunea *Tatăl nostru* în cele cinci secole de scris românesc păstrat. Transformările nu sunt semnificative, reflectând nu orientări hermeneutice inedite, ci dinamica lexicală a limbii române în decursul istoriei sale. Pentru înțelegerea problemelor pe care le pune cererea a șasea, vom avea în vedere și câteva interpretări patristice ale rugăciunii.

* „Și nu ne duce pe noi în ispită”: the sixth petition of the *Pater Noster* in Romanian language

Repere filologice și exegetice

În privința interesului pe care această cerere l-a suscitată de-a lungul timpului, ea rivalizează, probabil, cu discuțiile pe marginea *hapax*-ului ἐπιούσιος din cererea a patra. Problema e cu atât mai dezbătută azi, când în Biserica Catolică se discută despre posibilitatea adaptării acestei cereri, lucru care a determinat apariția unui număr semnificativ de publicații pro sau contra. Despre ce este vorba? Pasajul grecesc sună astfel:

καὶ μὴ εἰσενέγκης ἡμῶς εἰς πειρασμόν

Pasajul de față este o secvență fără ascunzișuri în limba greacă: creștinul îl roagă pe Dumnezeu să nu-l ducă în încercare. Forma μὴ εἰσενέγκης reprezintă aoristul conjunctiv activ al verbului εἰσφέρω, care înseamnă ‘a băga pe cineva sau ceva’ (Luc. 5:19), ‘a aduce în’ (Evr. 13:11), ‘a duce în’ (Mat. 6:13) (CARREZ-MOREL, s.v.). Temele verbale ale conjunctivului au rolul de a exprima nu timpul, ci aspectul (*Aktionsart*); astfel, aoristul marchează aspectul momentan, în opoziție cu prezentul, care exprimă durată (v. Ștef 1986, 126). Prepoziția εἰς arată direcția și înseamnă ‘la, în, către’ (CARREZ-MOREL, s.v.). Sensul verbului devine și mai clar din analiza modului în care s-a format: prefixul εἰς, care indică direcția, s-a atașat la verbul φέρω ‘a purta’, căpătând sensul indicat mai sus.

Celălalt termen care pune probleme este πειρασμός, tradus de obicei prin ‘ispită, încercare, probă, test’. Termenul πειρασμός este neutru, contextul indicând dacă acesta primește o conotație pozitivă sau negativă.

Adevărata dificultate a acestui pasaj este de ordin exegetic: dacă cerem de la Dumnezeu să nu ne ducă în ispită, înseamnă că și Dumnezeu poate să ispitească. Or, în epistola Sf. Iacov (1:13) citim: „Nimeni să nu zică, atunci când este ispitit: De la Dumnezeu sunt ispitit, pentru că Dumnezeu nu este ispitit de rele și El însuși nu ispitește pe nimeni?” (BIBL. SIN.). De aici începe controversa. S-au invocat, pe bună dreptate, pasaje din *Vechiul Testament* în care Avraam este pus la încercare de Dumnezeu. În mod paradoxal, scriitorii bisericești din primele secole nu au resimțit o contradicție aici. Din ediția critică a *Noului Testament* grecesc (BIBLIA GRAECA) rezultă că cererea a șasea a Rugăciunii domnești nu a cunoscut nicio modificare în papirii și manuscrisele biblice din primele veacuri.

Textul rugăciunii *Tatăl nostru* de la Matei apare prima dată reprodus în *Didahie*, scriere apostolică dataată în anii 50-70 p. Chr. (PSB 1, 20), în forma prezentă în *Noul Testament*. Dar transmiterea acestei scrieri prin manuscrise târzii ar putea conduce la opinia că ea oferă o versiune deja standardizată. *Didahia* atestă și practica rostirii de trei ori pe zi a Rugăciunii domnești (v. textul în PSB 1, 29).

Policarp al Smirnei, care a fost sfințit episcop de Sf. Ioan Evanghelistul, menționează cererea a șasea din rugăciune în epistola pe care o adresează filipenilor (7.2, v. PSB 1, 211). Faptul este de o importanță deosebită, întrucât autorul nu redă

întocmai pasajul, ci îl pune în vorbire indirectă, atestând deplina familiaritate cu rugăciunea – a sa și a destinatarilor săi:

De aceea părăsind deșertăciunea celor mulți și învățăturile false, să ne întoarcem la *cuvântul care ni s-a predat dintru început* (s.n.), „priveghind în rugăciune”, stăruind în posturi, cerând în rugăciunile noastre către Dumnezeu, Cel ce vede toate, „*să nu ne ducă în ispită*” [αἰτούμενοι τὸν παντεπόπτην θεὸν μὴ εἰσενεγκεῖν ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, v. LOEB, 292], că a zis Domnul: „Duhul este osârduitor, iar trupul neputincios.”

Despre această scrisoare avem la Sf. Irineu de Lyon următoarea apreciere: „o scrisoare foarte puternică, din care cei care vor și au grijă de mântuirea lor pot cunoaște credința și predica adevărul” (PSB 1, 205). Metzger (1988, 59) afirmă că Sf. Policarp era familiarizat cu Evangheliile și Epistolele, lucru care nu trebuie să ne surprindă, de vreme ce – după mărturia lui Irineu de Lyon (PSB 1, 204) – îi cunoscuse personal pe apostoli și se bucura de o mare autoritate ca învățător, fiind el însuși autor de epistole destinate să întărească noile comunități creștine.

Receptarea patristică a pasajului a făcut obiectul a numeroase exegeze și sinteze în ultimii ani (în limba română, v. Vlad 2005); ne vom limita la a spune că marii sfinți și scriitori bisericești din primele secole – Ioan Hrisostom, Origen, Ieronim, Ambrozie, Augustin, Ciprian al Cartaginei, Chiril al Ierusalimului, Grigorie de Nyssa etc. – au lăsat comentarii la Rugăciunea domnească.

Comentând episodul ispitirii lui Iisus, Sf. Ioan Hrisostom vorbește despre importanța ispitirii (probei, încercării), având ca exemplu pe Iisus, care le-a învins ca om, încât omul să se încredințeze că este înzestrat cu daruri ca să lupte (sublinierile ne aparțin):

Lucru minunat este că [Hristos] a fost dus de Duhul; că așa spune evanghelistul, că Duhul L-a dus în pustie. Aceasta, pentru că Hristos a făcut și a suferit totul *pentru învățarea noastră*; a primit să fie dus și în pustie și să lupte cu diavolul, ca fiecare om botezat să nu se tulbure dacă după botez suferă încercări și ispite mai mari la care nu se aștepta, ci să îndure totul cu curaj, știind că tot ce i se întâmplă e firesc să i se întâmple. *De aceea ai luat arme, nu să trândăvești, ci să lupți!* De aceea nici Dumnezeu nu oprește încercările și ispitele care vin peste tine după ce te-ai botezat: în primul rând, ca să cunoști că prin botez ai ajuns cu mult mai puternic; în al doilea rând, ca să rămâi smerit și să nu te mândrești cu măreția darurilor primite la botez, pentru că încercările pot să-ți înfrângă cerbicia; în al treilea rând, ca vicleanul diavol, care pune încă la îndoială îndepărtarea ta de el, să se încredințeze, prin încercările la care te supune, că l-ai părăsit depărtându-te definitiv de el; în al patrulea rând, ca să ajungi, prin încercări, mai tare chiar decât fierul; în al cincilea rând, ca să capeți o dovadă evidentă a visteriilor încredințate ție (XIII, 1, în PSB 23, 153).

Autorul consideră necesar să invoce și îndemnul din Mat. 26:11: „«Rugați-vă ca să nu intrați în ispită», adică «Iisus nu S-a dus în pustie că a vrut să Se ducă, ci că a fost dus de Duhul potrivit unei rânduielei dumnezeiești, lăsându-ne să înțelegem să nu ne

băgam singuri în încercări, ci să le înfruntăm cu curaj atunci când suntem târați în ele». Și continuă: „Rugați-vă să nu cădeți în ispită, că duhul este osârduitor, iar trupul neputincios»: Chiar dacă ai vrea să disprețuiești moartea, spune Hristos, nu vei putea, atâta vreme cât Dumnezeu nu-ți întinde mână de ajutor; că trupul trage în jos mintea” (XIII, 1, în PSB 23, 154).

Că Dumnezeu îl poate încerca pe om afirmă și Sf. Vasile cel Mare: „Domnul, Cel care rânduieste toate cu măsură, nu ne pune la încercări mai mult decât îngăduie puterile noastre, ci încearcă ocazional pe cei ce luptă pentru credință, fără să îngăduie să fie ispitiți mai greu decât le este puterea; El amestecă cu măsură lacrimile cu băutura (Ps. 79:6) celor care trebuie să arate dacă în timpul suferințelor păstrează pentru Dumnezeu recunoștința la care are drept” (Ep. 219, în PSB 12, p. 451-452).

În viziunea creștină, ispita își are locul ei: unde este *exercițiul* (gr. ἄσκησις, asceză) vine și *încercarea* sau *proba* (πειρασμός, ispită), dar aceasta este depășită dacă există *trezvie* (νήψις). Îndemnul la trezvie, care a dat în ascetica răsăriteană un mod de a fi – părinții niptici, se întemeiază pe îndemnul din 1Pet. 5:8: „Fiți treji (νήψατε), privegheați (γρηγορήσατε). Potrivnicul vostru, diavolul, umblă răcnind ca un leu, căutând pe cine să înghită. [...] Iar Dumnezeu a tot harul [...] vă va întări, vă va împuternici, vă va face neclintii”. Însă îndemnul la priveghere a însoțit întotdeauna, în Evanghelie, avertismentul de a nu cădea în ispită (e.g. Mat. 26:41).

Cum a fost receptată în vechea cultură românească cererea a șasea din *Tatăl nostru*? Comentariile se găsesc în catehisme, mărturisiri de credință și omilii; ne vom opri la trei dintre ele. În ÎNV. 1642, 27^r: „Ci nu duce pre noi în ispită, ce izbăveaște pre noi de hitlianul. Aicea cearem de la Dumnezeu ca să nu ne dea în mânil diavolului să ne facă răotate”. Mai amplu este însă textul din PRAV. MĂRT. 1691 (130), a cărui autoritate în vechea cultură românească este cunoscută:

Care iaste a șasea cearene? Răspunsul: Și nu ne băga pre noi în ispită. Întâiu rugăm pre Dumnezeu să fim slobozi de toate bântuialele și de nu iaste cu putință a fi într-alt chip, măcară den bântuialele cari prisosesc puterile noastre să ne izbăvească harul Său. Detr-aceastea unele vin de la lume, de la diavolul și de la carne, și ne îndeamnă spre a păcătui. Altele vin de la tirani carei bat cu război besearca lui Dumnezeu cu minciunoase cazanii, cu pohlibuituri (adecâte ciocotneții) și cu cuvinte amățitoare, cu minuni minciunoase, cu făgăduințe de băgăție și de slavă, și mai pre urmă de toate cu tiranie, cu necazuri și cu nevoi, cu jafuri și cu răpitori de averile altora, cu ocări și cu altele aseamene acestora toate aceastea și în zilele noastre le ispitim. Așijderea rugăm pre Dumnezeu la această cearene de s-ar întâmpla să pășim și măcenie pentru numele Lui cel sfânt și pentru Sfânta Besearcă, mireasa Lui, și pentru adevărul Evangheliei Sale, să ne întărească cu harul Său, ca să putem să răbdăm cu tărie și cu bărbăție caznele care ne-ar da până la sfârșit și la ceriuri să luom cununa măceniei și să nu lase să pășim ceva care să prisosească puterile noastre.

Influența PRAV. MĂRT. 1691 se vede în *Învățătura* scrisă de Antim Ivireanul, care explică cererea a șasea astfel: „Și nu ne duce pre noi în ispită: Prin rugăciunea

aceasta cearem de la Dumnezeu să nu ne ducă la ispita lumii și a diavolului și a trupului, pentru că într-aceaste trei ispite să cuprindă tot fealiul de ispită. Ci păzindu-ne de acestea, vom fi păziți de toată altă ispită”.

Traducerile românești. Seria sinonimică *a duce* – *a băga* – *a aduce*

Respectul pentru textul biblic, care își găsește deplina expresie în aprecierea ieronimiană despre Scriptură – „ubi et ordo verborum mysterium est”¹, se reflectă și în literalismul care a dominat practica traducerii textului sacru de-a lungul secolelor. Am remarcat mai sus că cererea a șasea nu conține variații în textele biblice din primele secole creștine. În versiunile românești, gr. εἰσφέρω a fost tradus în acest pasaj în trei feluri de-a lungul timpului: *a duce*, *a aduce*, *a băga* (în slavonă, la Mat. 6:13 apare **не введи**). Ca și în alte cazuri, surprinde BIBL. 1688, care conține verbul *a băga* în versiunea de la Luca. Echivalarea *a băga* nu este rară în BIBL. 1688, ea corespunzând mai multor verbe din NTB 1648: în Fapte 17:20, NTB 1648 întrebuițează verbul *a aduce*, iar BIBL. 1688 – *a băga*; la Eyr. 13:11: *a duce/a băga*. Nu știm cine a optat pentru *a băga* în BIBL. 1688 (inclusiv în rugăciunea de la Luca). Prezența aceluiași verb în PRAV. MĂRT. 1691, care știm că este tradusă de Greceanu, ne-ar putea duce la concluzia că în BIBL. 1688 el a operat modificarea respectivă. Dar *Tatăl nostru* din PRAV. MĂRT. 1691 este preluat din BIBL. 1688, cum dovedește fără urmă de îndoială prezența sintagmei *de toate zilele*, care acolo avea drept sursă NTB 1648. Știm însă că *a băga* apare de trei ori în versiunile Rugăciunii domnești date de mitropolitul Dosoftei (DOS. LIT. 1679, 91-92; DOS. LIT. 1683, 21^v; DOS. MOL. 1681, 40^e), cărturar a cărui legătură cu ediția BIBL. 1688 devine tot mai sigură.

Este surprinzătoare răspândirea lui *a aduce* în versiunile moldovenești. Termenul apare prima dată la STROICI (1594), apoi la MILESCU/SMITH (1669), iar mult mai târziu reappare la Veniamin Costachi (IST. SCR. 1824, 184). Lucrul curios în aceste echivalări este că toate vin din Moldova, apar izolat, la mare distanță în timp unele de altele, ultimele două având sursă grecească. Am presupune că Nicolae Spătarul i-a furnizat lui Smith o traducere nouă, dar Zamfira Mihail (2009, 15-39; 2014, 298-299) dovedește convingător că Milescu a redat din memorie textul. După Coșeriu (1994), ea ar putea reflecta o versiune prezentă în graiurile nordice (Coșeriu 1994, 53). Această particularitate nu se găsește însă în versiunea de tip nordic culeasă de Gruneweg pe la 1600 (pentru această versiune, v. Camară 2014b).

Seria sinonimică *ispită* – *năpastă* și sursa celui mai vechi *Pater*

Cele mai vechi versiuni românești ale rugăciunii *Tatăl nostru* prezintă sinonimia *ispită* – *năpastă*. Termenul **напасть** cu sensul ‘ispită’ este rar în textele slavone, fiind concurat în acest pasaj al rugăciunii de **искшениѣ**. Raritatea primului termen se

¹ Pentru perspectiva Fericitului Ieronim asupra traducerii textului sacru, v. articolul semnat de Constantin Răchită (2009), de unde am preluat citatul. V. și Munteanu 2007, 14, 51 sqq.

reflectă și în traduceri românești, unde *năpastă* apare de obicei prin transfer lexical direct (v. pe larg în Camară 2011). Dacă *năpastă* nu poate avea decât o sursă slavonă cu **НАПАСТЬ**, în cazul opțiunii *ispită* posibilitățile sunt mult mai mari, putând fi rezultatul traducerii din orice limbă veche sau modernă; doar cunoașterea epocii în care s-a tradus textul poate oferi un indiciu în stabilirea sursei.

În articolul din 2011 afirmam că *ispită* nu se poate explica decât printr-o traducere occidentală – probabil lutherană, chiar când alte particularități din text ne trimit către surse slave. Față de ceea ce afirmam atunci, sondarea atentă a tradiției manuscrise slave ne arată acum în mod clar că *ispită* este rezultatul unei traduceri din versiunea slavonă a *Evangheliei după Matei*, nefiind necesar să invocăm existența unor versiuni contaminate. În redacția medio-bulgară există o familie de versiuni care-l prezintă pe **ИСКЪШЕНИЕ** în loc de **НАПАСТЬ**: EV. ВРАҢА (148), EV. КОНО (51^v) și EV. MS. V-30 de la BCU Iași (38^r). *Tatăl nostru* românesc se apropie de aceste versiuni slavonești de la Matei prin trei particularități: *pâinea sățioasă – ispită – viclean*. Însă cel mai important indiciu că versiunile românești rezultă din familia de manuscrise menționată este prezența traducerii *pâinea sățioasă*: într-un alt articol (Camară 2014a) avansam explicația că aceasta reprezintă rezultatul atracției paronimice dintre **НАСЖИЦЬНЪ** (termen rar, calchiat după gr. ἐπιούσιος, care în textele slave apare doar în *Tatăl nostru*) și verbul **НАСЫЦАТИ** ‘a sătura’. Între timp am constatat că în textele slave pomenite termenul **НАСЖИЦЬНЪ** ‘spre ființă’ este scris chiar **НАСЫЦЬНЪ**, care trimite la **НАСЫЦАТИ**, fiind rezultatul evoluției iusului mare pe teren bulgar (pentru evoluția lui ж, v. Bărbulescu 1904, 190 sqq.). Traducătorii români nu au făcut decât să transpună respectând principiul literalității. *Tatăl nostru* românesc tradus din slavonă în secolul al XVI-lea are deci ca sursă o versiune aflată în evangheliarele medio-bulgare care au circulat și pe teritoriul României actuale.

Răspândirea celor doi termeni, *ispită* și *năpastă*, a fost echilibrată în primele două secole de scris românesc. *Năpastă* nu a putut fi nici marcat confesional, după cum demonstrează prezența lui în CAT. 1656 (f. 113) și în PÂINEA PR. (42^v-50^v). *Noul Testament de la Bălgrad*, operă umanistă de importanță majoră, destinată, cum observă Alin-Mihai Gherman (2018), lecturii individuale și, deopotrivă, folosirii în biserică (lucru dovedit de indicațiile tipiconale în slavonă), a reușit să impună în secolul al XVII-lea versiunea care conține două opțiuni textuale ce o individualizează: sintagma *de toate zilele*, rezultată din sursa latină, și termenul *năpastă*, preluat din sursa slavonă. Tipăritura bălgrădeană a asigurat răspândire formei *năpastă* chiar până în secolul al XVIII-lea (ultima apariție se înregistrează în EV. 1760^{ms}, o copie după *Noul Testament de la Bălgrad* executată de V. Volschii în Bârgău). Desigur, *năpastă* niciodată nu a cunoscut răspândire cu sensul de ‘ispită’ în afara limbii cărților bisericești.

Potrivit DLR, *năpastă* (< sl. **НАПАСТЬ**) are cinci sensuri: 1. „(învechit) ispită, momeală; păcat” (prima atestare: CV; DLR dă numai atestări din textele religioase, ceea ce demonstrează circulația limitată a cuvântului cu acest sens); 2. „nedreptate, prigoană, persecuție” (atestat prima dată în CT, a cunoscut răspândire, fiind prezent și azi); 3. „acuză nedreaptă, învinuire sau afirmație neîntemeiată; calomnie” (atestat în

secolul al XVII-lea, a cunoscut o mare răspândire); 4. „nenorocire mare, pacoste, calamitate, belea; chin, necaz, suferință” (sensul e atestat începând cu CV); 5. „impozit, bir (suplimentar)” (atestat în secolul al XVII-lea).

Dispariția sa din rugăciune s-a făcut treptat, în același timp cu regresul și dispariția culturii slavone la noi. Cuvântul *ispită* întotdeauna a fost opțiunea cea mai la îndemână a traducătorilor, așa cum reiese din textele vechi românești. Dar impunerea sa ca normă absolută în rugăciunea *Tatăl nostru* se datorează lui Antim Ivireanul, care o dă în cărțile sale de cult (după momentul Antim nimeni nu va mai încerca să inoveze pasajul).

Alte opțiuni contextuale: *întrebare, băntuială, iscușenie*

Toate cele trei opțiuni vin din secolul al XVII-lea. Echivalarea lui *năpastă* cu *întrebare* în *Evangeliiarul de la Războieni* (ER) s-a făcut prin paralelismul semantic dintre *ispită* și cognatul său slavon *испытание* (acesta este explicat de LEX. MARD. (154) prin „ispitire, întrebare”, iar verbul *испытать*: „ispățesc, întreb”). Echivalarea aceasta ilustrează modul de lucru al cărturarului, aflat într-o continuă căutare de noi echivalări. Ioan 5:39 („Cercetați scripturile”) este redat în CAT. 1656 (f. 17^r) prin „Să ispițiți scripturile”, dovadă că semantismul cuvântului de origine slavă încă era viu.

În cazul lui *bântuială* problema nu este la fel de simplă. Termenul are următoarele sensuri în DLR: 1. „supărare, necazuri, asupriri și prigoniri prin abuz de putere”; 2. „jaf, pradă, pustiire (din partea dușmanilor)”; 3. (sens dispărut) „(în)cercare, ispitire, ispită” (exemplele din DLR sunt luate numai din BIBL. 1688). Termenul *bântuială* ‘ispită’ își are originea în sensul al treilea al verbului *a băntui* (DLR, s.v.): „a cerca (pe cineva), a pune la (în)cercare, a ispiți”. Din nou sunt date exemple din BIBL. 1688.

Mai multe informații despre acest cuvânt vom încerca să obținem din datele prezentate mai jos. Cert este că *bântuială* apare o singură dată în rugăciune, în BIBL. 1688. El nu a reușit să se impună în stilul bisericesc în paradigma sinonimică a lui *ispită*, dar există unele pasaje în care a supraviețuit: în rugăciunea I din Slujba Cununiei, după ectenia care urmează binecuvântării mari, MOL. 2002 (60): „Păzește viața lor fără băntuială”. Nu am identificat sursa acestei exprimări care pare să trimită la activitatea de diortosire de la sfârșitul secolului al XVII-lea. În MOL. 1681 (f. 36^r), Dosoftei dă o traducere puțin diferită, iar pasajul în cauză conține termenul *primejdie*. *Bântuială* apare în schimb la Gavriil Bănulescu-Bodoni, în MOL. 1820 (f. 59^v). Cum se știe că mitropolitul basarabean tipărea cărți provenite de la Antim Ivireanul, prezența lui *bântuială* acolo se poate explica prin sursa munteană.

O soluție lexicală obișnuită pentru secolul al XVII-lea, dar neobișnuită în rugăciune, apare la Dosoftei. Acesta introduce în *Tatăl nostru* termenul *iscușenie*, cu atestări în două din cele trei versiuni pe care le avem de la mitropolitul moldovean: în MOL. 1681 și într-una din versiunile aflate în *Liturghier*. Desigur, nu este un împrumut contextual, ci face parte din vocabularul lui Dosoftei, după cum atestă ocurențele din textele mitropolitului (ex. *Psaltirea în versuri: iscuși, iscușenie*).

Seria sinonimică *ispită* – *năpastă* – *bântuială* în textul biblic

Urmărim în paginile care urmează conceptul de „ispită” în limbile de cultură² și în vechile traduceri românești ale textelor biblice. Ne-am oprit asupra unui număr de trei cuvinte: ebr. *massah* (cinci ocurențe), lat. *temptatio* (21 de ocurențe) și gr. πειρασμός (21 de ocurențe). Ebraicul *massah* are cinci ocurențe în TM: Deut. 4:34, 7:19, 29:3; Iov 9:23; Ps. 94:8. Termenul *temptatio* înregistrează 42 de ocurențe în *Vulgata Hieronymiana* (21+21) și 43 în *Vulgata Clementina* (22+21). Diferența stă în Ps. 17:30: *accintus* (din versetul „in te enim curram accintus et in Deo meo transilium murum”, VUL.) este înlocuit cu *temptatio* în VUL. CLEM. („quoniam in te eripiar a tentatione; et in Deo meo transgrediar murum”). De notat și că în VUL. NOV. (1979) versetul în cauză arată astfel: „Quoniam in te aggrediar hostium turmas et in Deo meo transilium murum”. În LXX (V. BIBLIA GRAECA), termenul πειρασμός înregistrează 35 de ocurențe (14 în *Vechiul Testament* și 21 în TR, la fel ca în NT din VUL.).

Ocurența din Ex. 17:7 (gr. πειρασμός, lat. *temptatio*, sl. *искѣсь*) a fost redată în vechile texte românești prin *ispită* (MS. 45, MS. 4389, BIBL. 1688). Aceleași cuvinte au la Deut. 4:34 echivalentul românesc *ispitire*, în toate cele trei versiuni. Dăm întregul pasaj de la Deut. 6:16, pentru a se vedea cum a fost redat verbul: „**да не искѣшаешѣ ꙗкоже искѣшаестѣ въ искѣшеніи**” (OSTROG), „Să nu ispitești pre Domnul Dumnezeuul tău în ce chip L-ați ispitit la ispită” (MS. 45, BIBL. 1688), „Să nu ispitești pre Domnul Dumnezeuul tău cum l-ați ispitit în locul Ispitirii” (MS. 4389).

Pasajul de la Deut. 7:19 prezintă variații importante: τοὺς πειρασμοὺς τοῦ μεγάλου (LXX), *plagas maximas* (VUL.), **бѣды великіа** (OSTROG), *dodăielele/învăluielele cele mari* (MS. 45), *nevoile cele mari* (MS. 4389), *bântuialele cele mari* (BIBL. 1688).

Paradigma sinonimică a lui *ispită* se îmbogățeste la Deut. 29:3: τοὺς πειρασμοὺς τοῦ μεγάλου, *temptationes magnas*, **искѣства велика**, *ispitile cele mari* (BIBL. 1688), *cercetările cele mari* (MS. 45), *ispititurile cele mari* (MS. 4389).

În Ps. 17:30, πειρασμός nu apare, iar *temptatio* este prezent doar în VUL. CLEM. Textul slavon dă **напастъ**, iar în versiunile românești situația se prezintă astfel: „Că cu tire izbăvescu-me de năpasti, și Dumnezeul meu trecu păreate” (PS¹), „Că cu tine mă voiu izbăvi de năpaste, și cu Dumnădzăul meu voiu trêce zidiul” (PD). Textul slavon paralel: **ѡкоу тобоу избавлѣса ѡ напастѣ, и ѡ бѣдѣ моеѣ прелѣзж стѣнѣ**. În BIBL. 1688 avem *bântuială*, în MS. 45 *dodeială*, iar în MS. 4389 *ispitire*.

În Ps. 94:9, textul grecesc τὴν ἡμέραν τοῦ πειρασμοῦ, lat. *in die temptationis*, sl. **по днѣ искѣшеніа**. În PS¹ se traduce *după dzi ispitire*, în BIBL. 1688 și MS. 45 – *ziua ispitirii*, iar în MS. 4389 – *vrémea ispitirei*.

² Pentru ocurențe am folosit CONCORD. 1897, <http://www.intratext.com/IXT/LAT0001/> (VUL. HIER.), <http://vulsearch.sourceforge.net/> (VUL. CLEM.) și <https://www.blueletterbible.org> (TR, LXX, TM).

Într-un pasaj cunoscut de la Sir. 2:1, BIBL. 1688 traduce *ispită*: „Fătule, de vei să te apropii a sluji Domnului Dumnezeu, gătește sufletul tău spre ispită”. La fel se traduce și Sir. 6:7. Interesant este pasajul de la Sir. 27:6, care demonstrează sensul de ‘încercare’ al verbului *a ispiți*: „Vasele olariului le ispitește cuptoriul, și ispitirea omului – în gândul lui” (BIBL. 1688; cf. VUL.: „vasa figuli probat fornax et homines iustos temptatio tribulationis”). Pentru alte trei versete din aceeași carte, 27:8 și 33:1 și 44:21, BIBL. 1688 reține opțiuni diferite: *ispitire/dodială* (acest cuvânt poate fi de la Milescu)/*ispită*.

La Sol. 14:11, BIBL. 1688 dă *piadecă*. LXX nu înregistrează pe *πειρασμός*, ci pe *σκόναλον*, iar VUL. dă *temptatio*. În alte două pasaje, la 18:20 și 18:25, *πειρα* din LXX are ca echivalent în BIBL. 1688 pe *ispită*, în timp ce VUL. dă *temptatio*.

Așadar, în *Vechiul Testament* principalele echivalări ale lui *πειρασμός* sunt următoarele: *cercetare, ispită, dodială, învăluială* (MS. 45), *ispită, ispitire, ispititură, nevoie* (MS. 4389), *dodială, ispită, ispitire, băntuială, piadecă* (BIBL. 1688), *năpastă, ispitire* (PS¹). Unele variații se datorează intermediarului slav. Pentru demersul nostru, este important de subliniat că *ispită* e dat ca echivalent curent, *dodeială* apare în traducerea lui Milescu, *năpastă* apare atunci când în originalul slav este prezent acest cuvânt, iar insolitul *bântuială* apare doar în BIBL. 1688. Aceste cuvinte apar și în Rugăciunea domnească.

În *Noul Testament* situația nu este diferită. Vom renunța să mai menționăm textul grecesc, întrucât urmărim doar pasajele în care *πειρασμός* apare în TR.

Pentru a începe cu Rugăciunea domnească, trebuie să spunem că la Mat. 6:13 NTB 1648 dă *năpaste*, iar BIBL. 1688 – *bântuială*. La Luc. 11:4 cele două texte prezintă aceeași opțiune: *ispită*.

La Mat. 26:41, NTB 1648 dă *ispită*, însă BIBL. 1688, în ciuda faptului că urmează textul bălgrădean, înlocuiește termenul cu *dodeială*: „Prevegheați și vă rugați, ca să nu intrați la dodeială; că duhul e osârdios, iară trupul e slab”. La Marc. 14:38, NTB 1648 urmează textului slavon, dând *năpaste*, în timp ce BIBL. 1688 echivalează cu *bântuială*. La Luc. 4:13, BIBL. 1688 preia întregul verset din BIBL. 1688, care conține *ispită*. Pentru Luc. 8:13 opțiunile sunt din nou diferite: *năpastă* (NTB 1648), *dodeială* (BIBL. 1688).

Noul Testament de la Bălgrad utilizează termenul *dodeială* la Luc. 18:5, dar cu alt sens decât în BIBL. 1688: *Iară pentru că-mi face dodeială văduva aceasta, izbăvi-voiu pre ia, ca venind, să nu-mi mai facă supărare*. Așadar, dacă BIBL. 1688 dă *dodeială* cu sensul ‘temptatio’, NTB 1648 îl folosește cu sensul ‘necaz, supărare’. Interesant că în acest pasaj BIBL. 1688 îl păstrează pe *dodeială*: *Iară pentru că-m face dodeială văduva aceasta, izbândi-voiu pre ea, ca nu până la săvârșit venind să-m facă supărare*.

O situație complicată apare la Luca 22: în BIBL. 1688 avem *bântuială* (Luc. 22:28), *dodeială* (Luc. 22:40), *năpastă* (Luc. 22:46). NTB 1648: *năpăștile și năpaste*, urmând textul slavon. Probabil trebuie să vedem intervenția mai multor mâini aici. Versetul de la Luc. 22:28 este important și din alt punct de vedere: textul slavon sună astfel: „вы же есте пребывше со мною в напастехъ”. NTB 1648 îl ia pe *năpăști* de aici: *Iară voi sânteți carii ați rămas cu Mine întru năpăștile Meale*. Tipăritura de la 1688

prezintă o asemănare perfectă cu textul de la Bălgrad, până la cele mai mici detalii, dar înlocuiește pe *năpăști* cu *bântuiale*. Suna oare prea slavonește acest cuvânt pentru revizorul BIBL. 1688? Pentru a nu încărca expunerea, nu mai dăm citatele următoare. Dar remarcăm că, la Luc. 22:49, revizorul îi scapă *năpaste*, care apare, așadar, și în textul bucureștean: *Sculăți-vă și vă rugați, ca să nu intrați în năpaste* (versetul este preluat integral din NTB 1648).

Trecând la *Faptele Apostolilor* și la *Epistole*, am extins comparația la mai multe texte³. La Fapte 20:19, BIBL. 1688 dă *dodeiale*, dar Micu actualizează la *ispite* în BIBL. 1795. CB, CV și CP dau *năpaste*.

Versetul de la 1 Cor. 10:13 vine ca o explicație a cererii din *Tatăl nostru*: *și nu ne duce pre noi în ispită*.

NTB 1648: „**Năpăstuire** pre voi nu v-au agiunsu, fără numai omenească: dereptu e Dumnezău, carele nu lasă **să vă ispitească** asupra de puteare. Și cu **ispite** depreună da-va și izbăvire, ca să o puteți suferi”. BIBL. 1688: „**Dodiiala** pre voi nu v-au apucat, fără numai omenească. Iară credincios e Dumnezău, Carele nu va lăsa pre voi **să vă dodeiți** mai mult de ce puteți, ce va face, împreună cu **dodiiala**, și istovul, ca să puteți voi suferi”.

În alte două pasaje NTB 1648 dă *ispită* (Gal. 4:13) și *năpaste* (1Tim. 6:9), în timp ce BIBL. 1688 conține *dodeială*.

Este surprinzător pasajul de la Evr. 3:8, unde NTB 1648 și BIBL. 1688 dau opțiuni unitare, chiar dacă între cele două texte nu e o legătură în acest loc: „Pentru aceea, după cum zice Duhul cel Sfânt: «Astăzi de veți auzi glasul Lui, Nu întăriți inimile voastre, ca și la amărăciune, în ziua **ispitirii** în pustiiu, unde au **ispitit** pre Mine părinții voștri, **ispititu**-M-au și au văzut lucrurile Meale 40 de ani!»” (BIBL. 1688).

Iac. 1:2 conține variații importante: în BIBL. 1688, în versetul al doilea avem *dodeială*, iar în următorul apare *ispită*. Oscilația trebuie explicată ori prin revizia textului, ori prin sursă: TR dă aici *πειρασμός–δοκίμιον*, iar VUL. *temptatio–probatu*s. Oscilația din BIBL. 1688 e conformă cu 1Petr. 1:6 (*bântuială–ispită*). Așadar, putem să ne facem o imagine despre modul în care erau echivalați termenii: *πειρασμός* „dodăială, bântuială”; *δοκίμιον* „ispită”. CB dă *năpaste* în ambele cazuri, CV dă *năpaste–ispită*, iar CP dă *ispită* în ambele locuri, la fel ca NTB 1648 și BIBL. 1795.

Sensul de la Iac 1:12 este foarte transparent: nu Dumnezeu ispitește, ci omul, prin propria plăcere. Sinonimia pentru *ispită* indică tocmai numărul de mâini care au lucrat la întocmirea BIBL. 1688. Este intrigantă oscilația de la Iac. 1:12-14 între BIBL. 1688 și BIBL. 1795: *dodeială/ispită; dodeindu-să/fiind ispitit; dodeiesc/ispitesc; neispitoriu/ nu este ispititoriu: nu ispiteaște/ nu ispiteaște; să ispiteaște/ să ispiteaște*. A *dodei* apare aici cu trei forme diferite, fapt care atestă că traducătorul avea la îndemână întreaga paradigmă derivativă, termenul fiind bine încadrat în limbă (cel puțin în graiul scribului). De la

³ Pentru *Codicele Bratul* (CB), *Codicele Voroneșean* (CV) și *Praxiul* lui Coresi (CP) am folosit versiunea electronică a *Codiceului Bratul*, ed. Alexandru Gafton.

jumătate apare doar *ispită* cu derivatele sale, ceea ce ar putea sugera că de aici a intervenit altă mână, cu siguranță alta decât cea care opta frecvent pentru *bântuială*.

CV: „Ferice de bărbatul cela ce rreabdă **năpasti**, că cela ce va fi **năpăstuitu** preemi-va curură de viață cea ce o giuruu Domnul celora ce iubescu elu. Și nime **năpăstuitu** se nu grăiască că «De la Dumnedzeu **năpăstuitu** sîntu». Că Dumnedzeu, amu, nu e **năpăstuioriu** rrealorlu, nu **năpăstuiaste** nimirile, ce cinrescu **ispiteaste**-se de ale sale pohtiri trasu și prilăstiu. De aci pohta începîndu naște-se păcatu, și deca se sfirșaste păcatul naște moarrtia”.

NTB 1648: „Ferice de bărbatul ce rabdă **ispită**: că fiind **ispitit**, luoa-va corona vieții, carea au făgăduiu Domnul celora ce-l iubăsc pre el. Nime când are **ispită** să nu zică că-l **ispitêste** Dumnezău. Că Dumnezău nu-i **ispititori** spre rău: și el pre nime nu **ispitêste**. Iară fie cine să **ispitêste** cându-l trage pofta sa, și să otrăvêste”.

BIBL. 1688: „Fericit bărbatul carele rabdă **dodeială**, căci lămurit făcându-se, lua-va cununa vieții, carea au făgăduiu Domnul celora ce iubesc pre El. Nimeni, **dodeindu-să**, să zică că «de la Dumnezău mă **dodeiesc**»; pentru că Dumnezău **neispititori** iaste de reale și pre nimenea El nu **ispiteaste**. Iară fieștecarele să **ispiteaste** de a sa pohta trăgându-să și înșălându-se. Apoi, pohta zămisliind, naște păcat; iară păcatul săvârșindu-să, naște moarte”.

La 1Petr. 1:6, în textul grecesc avem πειρασμός–δοκίμιον, în cel latinesc *temptatio–probatu*, în BIBL. 1688 *bântuială–ispită*. Ni se relevă adevăratul semantism al lui *ispită* ‘încercare’, spre deosebire de *năpastă* ‘ispită’. În versetul 11, BIBL. 1688 dă *cercetând*, iar BIBL. 1795 *ispitind*. VUL. dă *scrutantes*, iar TR – ἐρευνῶτες (de la ἐρευνῶω „a căuta, a examina, a cerceta”)⁴. În NTB 1648 și în versiunile mai vechi ale *Apostolului* seria sinonimică prezentă aici este formată din *năpastă* și *ispită*. În BIBL. 1688: *Întru carea bucurăți-vă puțin acum, de iaste cu cuvîntă măhnindu-vă întru multe feliuri de bântuiale, Ca ispitirea voastră a credinții, cu mult mai cinstită decât aurul cel ce piare și pren foc să lămureaște, să să afle, în laudă și cinste și mărire, întru descoperirea lui Iisus Hristos*. La 1Petr. 4:12 *ispită* apare în ambele texte din secolul al XVII-lea.

La 2Petr. 2:9 apar două elemente din lexicul rugăciunii *Tatăl nostru*, care pot ilustra tradiția din spatele acestor texte: *a izbăvi–năpaste* (CB, CV, CP, NTB 1648), *a mântui–bântuială* (BIBL. 1688), *a izbăvi–ispită* (BIBL. 1795). Gr. πειρασμός apare și în Apoc. 3:10, pasaj omis de BIBL. 1688; aici NTB 1648 și BIBL. 1795 traduc prin *ispită*.

Din versetele studiate se pot evidenția următoarele serii sinonimice: *ispită – năpaste* (NTB 1648); *bântuială – dodeială – ispită – năpaste* (BIBL. 1688). Bogăția seriei sinonimice din *Biblia de la București* se datorează probabil faptului că avem de a face cu un text tradus și apoi diortosit de mai multe mâini. Cert este că *năpaste* apare în NTB 1648 acolo unde se traduce din slavonă și numai când textul slavon conține

⁴ Gr. ἐρευνῶω din TR este redat în *Vulgata* în toate locurile prin *scrutare* (Ioan 5:39, 7:52, Rom. 8:27, 1Cor. 2:10, 1Petr. 1:11, Apoc. 2:23).

acest cuvânt. Când *năpastă* apare în BIBL. 1688, el își are originea în traducerea bălgrădeană, de unde vine împreună cu versetul care-l conține. Dar *năpastă* scapă destul de greu în paginile tipăriturii bucureștene, căci revizorii îl înlocuiesc deseori cu *dodeială* sau *bântuială*. Pe *dodeială* l-am găsit la Dosoftei (*Psaltirea în versuri: dodei, dodeială*) și la Milescu⁵, iar pe *bântuială* la Greceanu, în *Viața lui Constantin Brâncoveanu*. Credem că cercetarea acesteia ajută la identificarea surselor textelor menționate (scop pe care nu ni l-am propus aici)⁶. Același *bântuială* apare la Constantin Cantacuzino (în *Istoria Țării Rumânești*) și la Cantemir (în *Istoria ieroglică și în Hronic*).

Cale de ispită

Alături de traducerea obișnuită a pasajului biblic în discuție, există două atestări din secolul al XVII-lea ale unei echivalări destul de neobișnuite a termenului *ispită*, prin sintagma *cale de ispită*. Această construcție se individualizează prin așa-numitul genitiv arhaic cu *de*, destul de frecvent în româna veche. Genitivul cu *de* este întâlnit atât în limba veche, cât și astăzi, deopotrivă la nordul și la sudul Dunării (e.g. drom. *mijloc de codru*, arom. *ușa di călivă*) (v. Ivănescu 1980, 136; Rosetti 1986, 514). Asemenea construcții analitice au fost semnalate de Gafton (2001, 92) în Iac. 1:12 din CV, înlocuit în CB prin genitivul sintetic: *curură de viață – cumuna viațeei* (în latină, greacă și slavonă găsim un substantiv în genitiv). Psaltrile rotacizante abundă și ele în asemenea forme: e.g. „pre mijloc de codri trec ape” (Ps. 103:10, în PS¹); dacă această construcție este resimțită ca normală de vorbitorul de azi, faptul se datorează poeziei *La mijloc de codru des*, de Mihai Eminescu, cititor pasionat al textelor biblice vechi⁷.

Prima ocurență vine de la Hieronymus Megiser, care a publicat în culegerea sa poliglotă de *Pater noster* și o versiune românească. Nu știm de unde a luat-o, dar ar putea veni de pe urma contactelor strânse ale românilor cu Viena în vremea lui Mihai Viteazul. Am presupus cu altă ocazie că această versiune trebuie să fi avut circulație în epocă, de vreme ce găsim asemănări cu *Tatăl nostru* consemnat în 1641 de Ioan din Pociovești (v. Camară 2014a, 140-141).

Cea de-a doua ocurență a sintagmei *cale de ispită* vine să sprijine ipoteza circulației în Transilvania a versiunii care apoi, prin intermediul lui Megiser, va fi difuzată în întreaga Europă: o mai găsim în *Tatăl nostru* dintr-un Ceaslov fragmentar aflat în ms.

⁵ Vezi și *Carte cu întrebări* (v. ediția la Căndea 1979), întrebarea nr. 10: „Dară pentru ce îl iertă Dumnezeu a dodei firea omenească?” (în nota 78, Căndea explică prin „a război”).

⁶ Gafton (2011) justifică prezența bogatei sinonimii a lui *ispită* în BIBL. 1688 prin încercarea autorilor de a lărgi posibilitățile lexico-semantice ale românei biblice, edificând un aspect cult al limbii.

⁷ Pentru influența importantă pe care a exercitat-o textul biblic românesc vechi asupra limbii și poeziei lui Eminescu, a se vedea contribuțiile profesorului Alin Mihai Gherman, e.g. *Eminescu și lecturile sale biblice*, în „Dacoromania”, Freiburg, 8, 1991, 35-50 (cu o bibliografie asupra problemei) sau articolul semnat de domnia sa în volumul de față.

rom. B.A.R. 4818 (CEASL. MS. 4818). Manuscrisul în cauză este un miscelaneu care a fost datat filigranologic de Mareș (1971) în intervalul 1637-1648 și al cărui prototip românesc trebuie să fie vest-transilvănean. Fiind un text mai greu accesibil, publicăm mai jos în transcriere Rugăciunea domnească pe care manuscrisul o conține:

Tatăl nostru, ce ești în ceriure, sfințească-se numele tău, [...] cumu-i în ceriure așa și pre pământ. Pânea noastră cea sățioasă dă-ni-o noao astăzi. Și ne iartă greșealele noastre cum iertăm și noi greșealele greșiților noștri. Și nu ne lăsa pre noi în cale de ispită, ce ne izbăvește pre noi de hicleanul. Că a ta iaste împărăția și puterea și slava, Tatălui și a Fiului și a Duhului Sfânt, acmu și pururea și în veciia de veac. Amin! (CEASL. s. XVII, f. 22^{r-v}).

Prezența termenului *sățioasă* încadrează această versiune în tipul slavo-ortodox, rezultat din traduceri slavonești. Ceea ce individualizează versiunea de față nu este doar sintagma *cale de ispită*, ci și opțiunea *nu ne lăsa*: după datele pe care le avem acum, aceasta este singulară în *Tatăl nostru* din epoca veche, apropiind-o de variantele interpretative latinești medievale.

Un indiciu în stabilirea sursei pare să vină din NTB 1648: la Luc. 1:79 aflăm secvența *în calea de pace* (gr. εἰς ὁδὸν εἰρήνης, lat. *in viam pacis*), care nu poate rezulta decât din OSTROG: на пѣть миренѣ. Sintagma nu apare doar în OSTROG, ci și în vechi monumente slave (Zografensis și Marianus, v. SJS), iar traducerea *calea de pace* se găsește și în Psaltirile din secolul al XVI-lea, cu sursă, evident, slavonă (v. aparatul PS², 336). Așadar, construcția cu *de* echivalează în acest caz un adjectiv slavonesc, dar originea sintagmei *cale de ispită* rămâne deocamdată necunoscută. Următoarea ocurență a sintagmei se găsește într-un calendar năsăudean din 1867, care condamnă dezvoltările orale din rugăciune neconforme cu originalul (v. MAGAZ. PED. 1867, 195). Surprinzător este faptul că această sintagmă încă circulă – am înregistrat-o în județele Bacău și Suceava, iar construcția cu *de* ne trimite tot la epoca veche a scrisului românesc.

Concluzii

Rugăciunea *Tatăl nostru* este o prescurtare a *Evangheliei* (Tertullian: „breviarium totius evangelii”), astfel că fiecare secvență se sprijină pe *Biblie* în întregul ei. Cererea a șasea din rugăciune nu a fost controversată în vremea primilor ei receptori, iar acest lucru este indicat de însăși stabilitatea pasajului în manuscrisele grecești din primele secole creștine: de-a lungul timpului, această secvență a sunat în greacă într-un singur fel, cel conservat de cei doi evangheliști. În spațiul românesc, cererea a șasea, în forma ei actuală, se găsește atestată în cele mai vechi versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru*, datând din secolul al XVI-lea. Mai multe indicii din epoca respectivă ne-au permis să concluzionăm că sursa traducerii e reprezentată de evangheliarele medio-bulgare care circulau între români în epoca slavonismului cultural, dar pasajul suna asemănător și în versiunile venite pe filieră occidentală,

dovadă că termenii nu erau marcați confesional. Altfel spus, cererea a șasea a sunat identic la români, indiferent de zona geografică, de epocă, de orizontul cultural și de confesiune. Inovațiile apărute pe parcurs nu au fost reținute de normă.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- BIBL. 1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vecchiului și Noului Testament*, tipărită întâia oară la 1688, în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani, în facsimil și transcriere, cu aprobarea Sfintului Sinod și cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura IBMBOR, 1988.
- BIBL. 1795 = *Biblia de la Blaj, 1795*, ediție jubiliară, Precuvântare de Lucian Mureșan, Cuvânt introductiv de Camil Mureșan, edit. coord.: Ioan Chindriș; coord. filol.: Eugen Pavel; studii: Ioan Chindriș, Eugen Pavel; transcrieri: Elena Ardeleanu, Ioan Chindriș, Nicolae Edroiu, Elena Mișu, Florica Nuțiu, Dora Pavel, Eugen Pavel, Șerban Turcuș, Veronica Turcuș; concordanța numelor proprii: Sidonia Puiu; glosar: Elena Comșulea, Valentina Șerban, Sabina Teiuș, Roma, 2000.
- BIBLIA GRAECA = *Septuaginta* (ed. Alfred Rahlfs). *Novum Testamentum Graece* (ed. Nestle-Aland²⁸), Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2013.
- BIBL. SIN. = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, Editura IBMBOR, 2006.
- CARREZ-MOREL = Maurice Carrez/François Morel, *Diționar grec-român al Noului Testament*, traducere de Gheorghe Badea, București, Societatea Biblică Interconfesională din România, 1999.
- CAT. 1656 = *Scutul catichizmușului: cu răspunsu den scriptura svântă*, Alba Iulia, 1656.
- CB = *Codicele Bratul* comparat cu *Codicele Voronețean*, *Praxiul Coresian* și *Apostolul Iorga*, ediție de Alexandru Gafton, <http://media.lit.uaic.ro/gafton/> (accesat la 1 septembrie 2019).
- CEASL. MS. 4818 = *Ceaslov*, în miscelaneul ms. rom. B.A.R. 4818 (sec. XVII).
- CONCORD. 1897 = *Concordantiarum universae Scripturae Sacrae thesaurus ea methodo qua P. de Raze disposuit suum concordantiarum SS. Scripturae manuale*, Paris, 1897.
- CP = *Praxiul Coresian*, v. CB.
- CT = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi (Brașov 1560-1561) comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăești*, ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.
- CV = *Codicele Voronețean*, v. CB.
- DLR = *Diționarul limbii române*, serie nouă, București, Editura Academiei Române, 1965-2010.
- DOS. LIT. 1679 = Dosoftei, *Dumnezeiasca Liturghie 1683*, ediție critică de N. A. Ursu, cu un studiu introductiv de Înalt Prea Sfințitul Teoctist, arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, 1980.
- DOS. LIT. 1683 = Dosoftei, *Dumnezeiasca Liturghie*, ediția a doua, Iași, 1683.
- DOS. MOL. 1681 = Dosoftei, *Molitvânic de înțales*, Iași, 1681.
- ER = *Evangheliarul de la Războieni*, mijlocul secolului al XVII-lea (ms. rom. B.A.R. nr. 296).
- EV. 1760^{ms} = *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, copiată de V. Volskii în Bârgău – Maramureș în 1760 (ms. rom. B.A.R. 5684).

- EV. КОНО = Natalia Viktorovna Kossek, *Евангелие Кожно. Болгарский XIII в.*, Sofia, Издательство Болгарской Академии Наук, 1986.
- EV. MS. V-30 = Evangheliar manuscris de redacție medio-bulgară, sec. al XVI-lea, păstrat la B.C.U. Iași sub cota V-30.
- EV. VRAȚA = B. Țonev, *Врачанско евангелие, среднобългарски паметник от XIII в.*, în „Български старини”, t. IV, Sofia, 1914.
- IST. SCR. 1824 = Veniamin Costachi, *Istoria Scripturii Vechiului și Noului Testament*, vol. 2, Iași, 1824.
- ÎNV. 1642 = *Învățătură preste toate zilele*, traducere din limba greacă, Câmpulung, 1642.
- ÎNV. 1710 = *Învățătură bisericască*, Târgoviște, 1710.
- LEX. MARD. = Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649*, publicate cu un studiu, note și indicele cuvintelor românești de Grigorie Crețu, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1900.
- LOEB = *The Apostolic Fathers*, with an English translation by Kirsopp Lake, vol. I, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 1965 (col. *Loeb Classical Library*).
- MAGAZ. PED. 1867 = *Магазинъ педагогичен*, red. Basiliu Petri/Cosma Anca/Maximu Popu, t. 1, Năsăud, 1867.
- MILESCU/SMITH = *Tatăl nostru* transmis de Nicolae Spătarul Milescu capelanului Thomas Smith în 1669; vezi Coșeriu 1994, 52.
- MLD = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia de la 1688*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1988-2015.
- MOL. 1681 = Dosoftei, *Molitvânic de înțâles*, Iași, 1681.
- MOL. 1820 = Gavriil Bănulescu-Bodoni, *Molitvenic*, Chișinău, Tipografia Exarhicească, 1820.
- MOL. 2002 = *Molitfelnic*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura IBMBOR, 2002.
- MS. 4389 = Biblioteca Academiei Române, *Manuscrisul românesc nr. 4389* [c. 1665-1672]. Conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată după slavonă și latină de un anonim muntean (probabil Daniil Andrean Panoneanu), în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (v. MLD).
- MS. 45 = Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fondul Blaj, *Manuscrisul românesc nr. 45* [c. 1683-1686]. Conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată de Nicolae Milescu și revizuită de un anonim moldovean (probabil Dosoftei), în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (v. MLD).
- NTB 1648 = *Noul Testament sau Împăcarea cu Legea Noao a lui Iisus Hristos Domnului nostru*, Bălgrad, 1648 [ediție modernă: Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988].
- OSTROG = *Библія, сирѣчь Книгы Ветхого и Новаго Заветъ по яззыкѣ словенскѣ* [*Biblia slavonă*, Ostrog, 1581], ed. Rafail (Roman) Torkonyak, Lvov, 2006.
- PÂINEA PR. = *Pâinea pruncilor*, Alba Iulia, 1703.
- PD = Dosoftei, *Psaltire de nțăles*, Iași, 1680.
- PRAV. MĂRT. 1691 = *Pravoslavnica mărturisire*, Buzău, 1691.
- PS¹ = *Psaltirea Scheiană. Ms. 449 BAR* [c. 1573-1578], publicată de I. Bianu. Tomul I. *Textul în facsimile și transcriere cu variante din Coresi (1577)*, București, Tipografia Carol Göbl, 1889.
- PS² = *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, ediție critică de I.-A. Candrea, vol. I, București 1916.

- PSB 1 = *Scrierile Părinților apostolici*, traducere, note și indice de pr. D. Fecioru, București, Editura IBMBOR, 1979 (col. „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 1).
- PSB 12 = Sf. Vasile cel Mare, *Scrieri*, partea a III-a: *Despre Sfântul Dub. Corespondență (Epistole)*, traducere, introducere, note și indici de pr. prof. dr. Constantin Cornițescu, pr. Teodor Bodogae, București, Editura IBMBOR, 1988 (col. „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 12).
- PSB 23 = Sf. Ioan Gură de Aur, *Scrieri*, partea a III-a: *Omiliile la Matei*, traducere, introducere, indici și note de pr. Dumitru Fecioru, București, Editura IBMBOR, 1994 (col. „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 23).
- SJS = *Slovník Jazyka Staroslověnskébo/ Lexicon Linguae Palaeoslovenicae*, Praha Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1959-.
- STROIICI = *Tatăl nostru* transmis de Luca Stroici lui Stanislaw Sarnicki și publicat în 1594; vezi Jordan, Iorgu, *Crestomație romanică*, I, București, Editura Academiei R.S.R., 191.
- TR = *Textus Receptus (Noul Testament grecesc*, ed. Stephanus 1550), <https://www.blueletterbible.org> (accesat la 1 septembrie 2018).
- VUL. = *Vulgata Hieronymiana*, <http://www.intratext.com/IXT/LAT0001/> (accesat la 1 septembrie 2018).
- VUL. CLEM. = *Vulgata Clementina*, <http://vulsearch.sourceforge.net/> (accesat la 1 septembrie 2018).
- VUL. NOV. = *Nova Vulgata*, <http://www.intratext.com/IXT/LAT0669/> (accesat la 1 septembrie 2018).
- TM = *Textul Masoretic (Vechiul Testament ebraic*, Codex Leningradensis), <https://www.blueletterbible.org> (accesat la 1 septembrie 2018).

B. Literatură secundară

- Bărbulescu, Ilie, *Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul XVI și XVII în legătură cu monumtele paleo-, sîrbo-, bulgaro-, ruso- și româno-slave. Cu o introducere despre „Felurile de scriere” și „Alfabetul cirilic și ortografia slavă” la români*, București, Tipografia „Universitară”, 1904.
- Camară, Iosif, *Istoria unui pasaj dificil din rugăciunea Tatăl nostru în limba română: „Pâinea noastră cea spre ființă”*, în Gabriela Haja (ed.), *Al. Andriescu – 88*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, 135-152 (= 2014a).
- Camară, Iosif, *Rugăciunea Tatăl nostru în însemnările unui liovean din secolul al XVI-lea*, în „Biblicum Jassyense”, 5, 2014, 87-95 (= 2014b).
- Camară, Iosif, *Versiunile românești ale rugăciunii Tatăl Nostru din secolul al XVI-lea în raport cu originalele lor slavone*, în *Receptarea Sfintei Scripturi, între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Național „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”* (Iași, 28-29 octombrie 2010), coord. Eugen Munteanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011, p. 36-52.
- Cândea, Virgil, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, Dacia, 1979.
- Coseriu, Eugenio, *Limba română în fața Occidentului. De la Genebrardus la Hervás. Contribuții la istoria cunoașterii limbii române în Europa occidentală*, traducere de Andrei A. Avram, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994.
- Gafton, Alexandru, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea. Studiu lingvistic asupra Codicelui Bratul în comparație cu Codicele Voronețean, Praxiul Coresian și Apostolul Iorga*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001.

- Gafton, Alexandru, *Particularități ale traducerii în Biblia de la București și în Noul Testament de la Bălgrad. Cu ilustrații din Epistola lui Iacov*, în „Limba română”, LX, 2011, 261-272.
- Gherman, Alin-Mihai, *Noul Testament de la Bălgrad între ortodoxie, reformă și catolicism. Câteva note filologice*, în *Studii romanice. Omagiu profesorilor Florica Dimitrescu și Alexandru Niculescu la 90 de ani*, ed. Coman Lupu/Alexandru Ciolan/Alessandro Zuliani, vol. I, București, Editura Universității din București, 2018, 507-516.
- Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea, 1980.
- Mareș, Al., *Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Limba română”, XX, 1971, 6, 589-604.
- Metzger, Bruce M., *The Canon of the New Testament. Its Origin, Development, and Significance*, New York, Oxford University Press, 1988.
- Mihail, Zamfira, *Nicolae le Spathaire Milesco à travers ses manuscrits*, București, Editura Academiei Române, 2009.
- Mihail, Zamfira, *Perioada textelor religioase din activitatea lui Nicolae Spătarul, în Receptarea sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie*. Lucrările Simpozionului Internațional „Explorări în tradiția biblică românească și europeană” (Iași, 30 mai-1 iunie 2013), coord. Eugen Munteanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 291–301.
- Munteanu, Eugen, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, 2008.
- Răchită, Constantin, *Teoria și practica traducerii la Hieronymus*, în „Text și discurs religios”, 1, 2009, 207-212.
- Rosetti, Al., *Istoria limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
- Ștef, Felicia, *Sintaxa structurală a limbii vechi grecești*, ediția a II-a, București, Editura Universității din București, 1986.
- Vlad, Vasile, *Comentarii patristice la Tatăl nostru în biserica primelor cinci secole: perspectivă morală*, Deva, Emia, 2005.